

справедливість і несправедливість. Цицерон вимагав неухильного дотримання законів, їх непорушності: “щоб ніхто нікому не шкодив, якщо лише не буде спровокований на це несправедливістю”. Це правило він переносив і на зовнішньополітичну діяльність держави. Вважав, що війна не повинна вважатися необхідністю. Мудрий правитель усі спірні питання покликаний вирішувати шляхом переговорів. Щодо війн, то типологія їх, запропонована Цицероном, доволі проста: справедливі (оборонні) та несправедливі війни.

1.2.3. Політико-правова думка Середньовіччя та Нового часу Характерні особливості розвитку політичної думки Середньовіччя (V—XV ст.).

Західноєвропейське Середньовіччя охоплює ціле тисячоліття. За початок середніх віків прийнято рахувати 476 рік, рік падіння Римської імперії. Російський вчений М.Карєєв виділяє три головних джерела західноєвропейського Середньовіччя: 1) спадщина античної культури; 2) християнство, яке духовно об'єднало населення римських провінцій; 3) варвари, з їх новими традиціями суспільного життя.

Епоху Середньовіччя поділяють на *три періоди*, кожному з яких були властиві свої специфічні особливості політичного життя суспільства.

Перший період (кінець V — середина XI ст., до імперії Карла Великого). В політичній сфері він дещо нагадує устрій стародавніх греків і римлян. Існує голова держави (король), рада старійшин і народні збори, але в міру утворення досить великих держав народні збори поступово зживають себе (збиратись на них населенню всього королівства було вже не доцільно і малоєфективно). У світоглядному аспекті в даний період домінує августиніанська система світосприйняття (від імені Аврелія Августина (354 — 430 рр.), коли держава і церква склали єдине ціле, а світська влада мала бути підпорядкована церкві).

Другий період (середина XI — кінець XV ст.). Для даного періоду були характерні наступні ознаки:

- розпад ранньофеодальних монархій, втрата значення центральної влади;
- перетворення феодальних помість у самодостатній економічний і політичний організм, феодальна роздробленість;
- пірамідально-ієрархічний устрій держав на основі інституту васалітету;
- всемогутність католицької церкви (теократія);
- еволюція феодальної державності (XIII — XV ст.) в станово-представницькі монархії (в 1265 р. в Англії відбулися перші станово-представницькі збори, які в майбутньому дістали назву парламенту; в 1302 р. вперше були скликані станово-представницькі збори у Франції — генеральні штати);
- домінування доктрини Фоми Аквінського (1225 — 1274), який на основі вчення Аристотеля створив християнську доктрину держави.

Третій період (XV — початок XVII ст.). Політичний устрій, характерний для даного періоду, — абсолютна монархія або абсолютистські форми правління.

Політична доктрина Фоми Аквінського. Він народився наприкінці 1225 або на початку 1226 р. в замку Роккасекка, поблизу Аквіно, що в Неаполітанському королівстві. Батько Фоми, який належав до близького оточення Фрідріха II, відправив сина на навчання до монастиря бенедиктинців у Монте Кассіно. Провчившись там 9 років, Фома повернувся додому і вступив до Неаполітанського університету. В 1244 р. він постригся в монахи, а незабаром з іншими представниками ордену домініканців вступив до Паризького університету. До 1259 р. викладав теологію.

Політична доктрина Ф. Аквінського ґрунтувалася на вченні про державу і право Аристотеля. Як і визначний давньогрецький мислитель, Ф. Аквінський вважав, що в людях природно закладено прагнення жити спільно, позаяк наодинці задовольнити свої потреби індивіди не можуть. Класифікація державних устроїв у нього також подібна до тієї, яку запропонував Аристотель. Однак найкращим політичним устроєм Ф. Аквінський вважав *монархію*, мотивуючи своє твердження тезами: по-перше, вона нагадує будову Всесвіту, який утворений і керується єдиним Богом, і, по-друге, історичний досвід засвідчив стійкість тих держав, де володар один. Влада монарха від Бога і тому є вічною. Він розрізняв два види монархії: абсолютну і політичну, прихильником якої був сам. Політична монархія, за Фомою Аквінським, це монархія, поєднана з демократичним правлінням аристократії, яка обмежена законом. Виступ проти влади він вважав за великий гріх, але допускав усунення монарха

народом, якщо влада його стає нестерпною, вступаючи в протиріччя з інтересами церкви і волею Бога. Мислитель вважав, що народ повинен мати дозвіл церкви на усунення монарха.

Хоча Фома Аквінський віддавав перевагу теократичній державі, однак він не заперечував також існування світських державних утворень. При цьому він припускав три умови: по-перше, королі та імператори повинні визнати примат папи римського як намісника Христа на землі і верховного правителя та підкорятися йому; по-друге, обов'язково погоджувати з ним свою діяльність, як васал погоджує свою діяльність із своїм сюзереном; по-третє, світська влада не повинна втручатися у справи релігії і церкви, а навпаки, вона зобов'язана допомагати церкві стягувати податки з селян, які ухиляються від їх сплати.

Своєрідним і цікавим є вчення Ф. Аквінського *про закон і право*. Він стверджував, що існує чотири види законів: 1) вічний (Божественний розум, який управляє світом); 2) природний (віддзеркалення вічного закону в природі, наприклад, продовження роду, пошук істини тощо); 3) людський (юридичний, позитивний, який відбиває реалії повсякденного життя, а його зміст залежить від конкретно-історичних умов того чи іншого суспільства); 4) божественний. На думку Ф. Аквінського, ці закони зводяться до законів Старого і Нового завіту й дають людям моральні настанови.

Спрямованість вчення Ф. Аквінського на зміцнення позицій римо-католицької церкви, послідовна теологічна обробка численних політико-правових проблем забезпечили йому великий авторитет серед ідеологів католицизму та теоретиків сучасного неотомізму. Його ідеї та погляди і нині широко використовуються для обґрунтування найновіших релігійних концепцій як у сфері філософії права, так і в політичній науці. Політико-правові погляди Ф. Аквінського викладені ним у трактатах “Сума теології”, “Про правління володарів”, а також у коментарях до “Політики” і “Етики” Аристотеля.

Становлення політичної науки Нового часу. Становлення політичної науки Нового часу припадає на епоху Відродження та Реформації, для якої характерні такі спільні риси, як руйнування феодальних і виникнення ранньокapіталістичних відносин, критичний перегляд релігійних вчень тощо. Саме в боротьбі з середньовічною консервативною ідеологією виникає система якісно нових соціально-філософських поглядів, які відстоюють у своїх працях Н. Макіавеллі (1469 — 1527), М.Лютер (1483 — 1546), Т.Мюнцер (1490 — 1525) та Лоренцо Валла (1407 — 1457).

Політичні погляди Нікколо Макіавеллі (1469—1527). Подальший розвиток політичної науки в цей період пов'язують з іменем італійця Н.Макіавеллі. Він першим почав розглядати політику як особливу сферу наукового дослідження, предметом якої є держава і влада. Серед найбільш відомих його політичних творів слід назвати “Державець”, “Роздуми про першу декаду Тіта Лівія” та “Історія Флоренції”. Н. Макіавеллі в історію політичної думки увійшов, передусім, як автор теорії про мораль у політиці та прихильник єдиної централізованої держави. Політична концепція Н. Макіавеллі була цілковитою протилежністю релігійно-християнському вченню про право і державу. Він виводив політику з волі, сили, хитрощів, а не з теологічних постулатів.

У творах Н. Макіавеллі політика поставала не тільки відірваною від моралі, а й протиставлялась загальноприйнятим уявленням про належне і неналежне, почесне і ганебне. Для Н. Макіавеллі держава — все, і єдиним критерієм її діяльності виступає зміцнення влади і розширення її меж. Задля цього політики можуть йти на будь-які, в тому числі й великі злодіяння. Заради цього вони можуть використовувати всі засоби, аморальні в тому числі (вбивство, отруєння тощо). Звідси й рекомендації Н. Макіавеллі володарю: бути жорстоким, віроломним, використовувати будь-які засоби для досягнення мети. Отже, як бачимо, він звільняє політику від принципів моралі. У цьому і полягає суть відомого явища, яке дістало назву “макіавеллізм”. У “макіавеллізмі” як політичній течії виділяють наступні ідеї: 1) теза про недосконалість людської природи та її егоїстичність, яка визначальним чином впливає на характер і динаміку політичного життя (ідея про “всезагальну корупцію”); 2) постулат, за яким держава з її інтересами є самоціллю; 3) твердження про вирішальну роль в політиці фактору сили; 4) положення про роздвоєність політики і моралі (“мета виправдовує будь-які засоби її досягнення”).

Н. Макіавеллі справедливо вважають одним із визнаних авторів військово-стратегічних теорій. Трактат “Державець” по суті є посібником зі створення сильної централізованої держави, здатної протистояти внутрішнім і зовнішнім ворогам. Н. Макіавеллі виступає провісником розширення території: “...Запровадити в одному чи двох місцях колонії, які

зв'язують нові землі з державою завойовника. Окрім цієї, є лише одна інша можливість — розмістити в країні значну кількість кінноти і піхоти. Колонії не потребують значних затрат, і утримування їх майже нічого не коштує державцю; розорюють вони лише тих жителів, чий поля і господарства відходять до нових поселенців... Через те, з якого боку не поглянеш, утримання війська — не на користь, а от запровадження колоній — добре”.

На глибоке переконання Н. Макіавеллі, “потяг до завоювання — справа звичайна, і з тими, хто враховує при цьому свої можливості, всі погодяться або ж ніхто їх не осудить..., лихо тому, хто сприяє чужій могутності, бо вона дістається або вмінням, або силою, а разом ці риси не викликають довіри в того, кому могутність дістається”.

Характеристика державця у Н. Макіавеллі вже стала хрестоматійною: “Але нехай із усіх звірів державець уподібниться двом: леву і лисиці. Лев боїться капканів, а лисиця — вовків; отже потрібно бути подібному до лисиці, щоб уміти обійти капкани, й до лева, щоб залякати вовків. Той, хто завжди подібний леву, може прогледіти пастку. Із цього видно, що розумний керівник не може і не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це заважає його інтересам і якщо відомі причини, які примусили його дати обіцянку. Таке рішення було б не схвальне, якби всі люди чесно дотримувались свого слова; але ж люди, будучи нерозумними, слова не дотримуються, і через це й ти повинен чинити з ними так само. А порушити обіцяне причина завжди знайдеться. Прикладів цього багато: скільки мирних договорів, скільки угод не вступили в дію або ж пішли прахом тільки через те, що державці порушували своє слово, і завжди їх викривав той, хто мав натуру лисиці. Все одно натуру цю треба ще вміти прикрити, потрібно бути брехуном і лицеміром — люди ж такі простодушні і так приголомшені своїми проблемами, що брехун завжди знайде того, хто дасть себе обманути...”

Державець, на думку Н. Макіавеллі, нічого не вдіє, не маючи сильного війська. Воно потрібне як для внутрішніх цілей, так і зовнішніх. “Державця, — писав Макіавеллі, — підстерігають дві небезпеки — одна ізсередини, з боку підданих, друга іззовні — з боку сильних сусідів. Із зовнішньою небезпекою можна справитися при допомозі хорошого війська і вірних союзників; причому той, хто має хороше військо, знайде і вірних союзників. А якщо зовнішню небезпеку буде усунено, то і всередині збережеться мир за умови, що його не порушать таємні змови; але і при нападі іззовні державець не повинен втрачати самовладання. Якщо спосіб його дій буде такий, як я кажу, він вистоїть перед будь-яким ворогом...”

До військової справи, вважає Н. Макіавеллі, державець повинен ставитися цілком серйозно: “У державця не має бути жодної іншої мети і жодної іншої думки, він не має вправлятися в жодному іншому мистецтві, окрім війни, її правил і вимог”. Він повинен добре знати військову історію, щоб не повторювати зроблених до нього помилок. “Щодо духовної підготовки до війни, — навчав він, — то державець має студіювати історію і при цьому зосереджувати свою увагу на діяннях видатних людей, маючи їх за зразок, має спостерігати, як вони поводитись у війні, досліджувати причини перемог і поразок, для того, щоб других уникнути, а перші мати за приклад”.

Н. Макіавеллі проявив себе чудовим дипломатом і в теорії, і на практиці. У разі війни, вважав, нема сенсу залишатися на нейтральних позиціях, а варто все ж вибрати собі союзника: “Державця поважають також, коли він відкрито заявляє про себе ворогом або другом, тобто коли він без вагань виступає за одного проти іншого — це завжди краще, аніж стояти осторонь. Тому що коли двоє сильних правителів вступають в поєдинок, то вони можуть бути такі, що можливий переможець або небезпечний для тебе, або ні. В обох випадках вигідно відкрито і рішуче вступити у війну... І завжди недруг закликає відійти вбік, тоді як друг кличе відкрито вступитись за нього зі зброєю в руках. Нерішучі державці, як правило, обирають нейтралітет, щоб уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це призводить їх до загибелі”.

Н. Макіавеллі вважав, що союзи бажано укладати з рівними по силі державцями. “Краще уникати союзу з тими, хто сильніший за тебе, якщо до того не спонукає необхідність..., бо у випадку перемоги сильного союзника ти у нього в руках; державці ж повинні остерігатися потрапити в залежність до інших державців”.

Високу оцінку Н. Макіавеллі дав у своїй книзі російський публіцист Ф. Бурлацький: “Макіавеллі — це співець людської доблесті, хоробрості, сміливості, винахідливості, енергії, глибини і гнучкості розуму... Дрібна політика потребувала і дрібних політиків. І люди, яких Макіавеллі міг споглядати навколо себе в царині державного життя, не могли викликати в ньому інших почуттів, крім презирства і почуття переваги. Сам він був непересічним як політичний мислитель, талановитий, яскравий, енергійний, самовідданий у своїх діях. Однак

...він не став і не міг стати через властивості свого розуму і характеру. Чи здатний був він створювати зло, страчувати соратників, обманювати друзів, пригнічувати народи, робити все, що він так легко рекомендував іншим? Малоімовірно. У всякому разі, його практична діяльність свідчить проти цього!”

Поняття “макіавеллізм”, що символізувало політику, яка будується на принципі “мета виправдовує засоби”, з’явилося вже після смерті Макіавеллі. Цей принцип сформулювали люди внаслідок досить вільної інтерпретації політичного вчення Макіавеллі. Вони вилучили з його концепції вчення про фортуна, замінивши її вченням про дію в суспільстві скритої Божественної волі, яка визначає реальну практику політичної діяльності володаря, незалежно від власних бажань, уявлень, свідомості. Суспільство, народ є маріонетки провидіння, а тому реальна політика звільняється від моральних і навіть від існуючих релігійних догматів шкідливої людності. Стосовно ставлення політичних діячів до творчості Макіавеллі, то воно було неоднозначним. Наполеону приписують фразу: “Тацит пише романи, Гіббон не більше як людина гучних слів, Макіавеллі — єдиний письменник, якого варто читати”. Однак згодом Наполеон відмовлявся від своїх слів, і навіть написав “Коментарі Макіавеллі Наполеоном Бонапартом”. Король Фрідріх II написав брошуру “Антимакіавеллі”, в якій протиставив вмальований ним портрет державця портрету прогресивного монарха. Відомо, що великим італійським мислителем епохи Відродження захоплювався Беніто Муссоліні. Він з особливою завзятістю цитував висловлювання Макіавеллі про те, що “озброєні пророки перемагають, безбройні гинуть”. Троцький теж шукав у Макіавеллі виправдання насильству, війнам і політичному тероризму. Загальновідомим є й те, що наприкінці XVIII — першій половині XIX ст., коли почалася національно-визвольна боротьба Рісорджименто, народ та інтелігенція Італії в особі її найкращих представників — Альф’єрі, Фосколо, Мандзіні, Де Санктіса, Кардуччі — визнавали в Макіавеллі свого пророка, вчителя і поета.

Одним із перших розпочав боротьбу з макіавеллівською доктриною відомий французький юрист І. Жантіє, чому свідчить назва його політичного трактату “Анти-Макіавеллі” (1575). Одне з найвагоміших достоїнств трактату — розгорнута критика його істором тиранічної форми правління. У своєму творі І. Жантіє формулює десять принципів тиранічної форми правління, доводячи, що саме їх радив застосовувати на практиці Н.Макіавеллі: 1) вбивати тих підлеглих, які здатні очолювати боротьбу з тиранією; 2) знищувати знання та книги; 3) вести безперервні війни, щоб розорити підлеглих; 4) ліквідувати розумних та освічених; 5) спиратися у правлінні на шпигунів; 6) довіряти чужоземцям і не довіряти своїм підлеглим; 7) боротися проти усіляких товариств; 8) діяти за принципом “розподіляй і владарюй”; 9) підтримувати одне угруповання, аби протиставити його іншому; 10) грабувати населення.

Із попереднього аналізу політичної спадщини Н. Макіавеллі випливає, які з цих тез мали стосунок до мислителя, а які були йому “приписані”.

Рационалістичні концепції політики мислителів Нового часу. Логічним продовженням ідей, висловлених мислителями епохи Відродження, стали суспільно-політичні погляди діячів епохи Просвітництва, що виникло в Європі на зламі XVII—XVIII ст. Домінуючими у суспільствознавстві цього періоду були теорії “природних прав людини” та “суспільного договору”, основоположником яких вважають голландського мислителя Гуго Гроція (1583—1645). У своїй праці “Про право війни та миру” він докладно обґрунтував дані теорії, окремі аспекти яких були пізніше ґрунтовно розроблені Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо, І. Кантом та іншими.

До “природних прав людини” відносили право на життя, безпеку, продовження роду, власність, свободу тощо. Ці права і повинна була в першу чергу захищати держава, яка виникала в результаті суспільного договору.

Основні положення *теорії суспільного договору*: 1) виникнення держави є волевиявленням громадян, які хочуть уникнути “війни всіх проти всіх” (Т. Гоббс); 2) держава має в своєму розпорядженні тільки ті права, які делеговані їй суспільством; народ залишається сувереном, вищим джерелом влади; 3) суспільство — сукупність громадян, відносини між якими регулюються нормами права; 4) кожний з учасників договору вважає інших рівними собі; 5) громадяни, які вступили в договір, зберігають за собою всі природні права, заради збереження яких створюється держава.

Рационалістичне трактування політики в працях англійських просвітників. Томас Гоббс (1588—1679) і Джон Локк (1632—1704). Томас Гоббс народився 5 квітня 1588 р. в сім’ї

вікарія містечка Уестнорт. Мати Гоббса походила з йоменів. Малий Томас навчався в місцевій церковно-парафіяльній школі, а згодом у приватній школі, де ґрунтовно вивчив латинську і грецьку мови. Протягом 1602—1608 рр. Томас Гоббс навчався в Оксфордському університеті, а згодом відвідав цілий ряд європейських країн — Францію, Німеччину, Італію, — супроводжуючи сина герцога Девонширського. Під час однієї з таких поїздок він познайомився з легендарним Френсісом Беконом. У 1642 р. побачив світ його трактат «Про громадянина», який викликав значний резонанс у той час.

У 1651 р. Гоббс видав великий трактат «Левіафан». В оповіді Біблії Левіафан — морське чудовисько, що має вигляд крокодила, величезного змія або дракона. Воно постає і як втілення величезної незбагненності творіння Божого, що перевершує міру людського осягнення, і як стихійна, ворожа Богові сила; у кожному разі це щось надлюдське — таке собі смертне божество, очевидна могутність якого таїть для людини і втіху, і страх, і прилисток, і звабу. «Смертним богом» Гоббс іменує Левіафана — державу. Гоббс розглядав три моменти становлення політичного організму: природний стан — перехід до держави — державний стан. Ф.П. Шульженко, аналізуючи концепцію Т. Гоббса щодо природного стану, стверджував, що в ньому немає загальної влади, немає законів і, відповідно, немає справедливості. У цьому стані немає власності, кожен має право на все, у тому числі й на життя людини. У природному стані точиться «війна всіх проти всіх». Людина, як істота еґоїстична, завжди перебуває під страхом смерті, під впливом інстинкту самозбереження, що перемагає усі інші почуття. Але розум, здатність людей розмірковувати вказують умови виходу з цього стану. Ці умови — природні закони. До них мислитель відносить прагнення миру, необхідність виконання укладених угод, відмову кожного від своїх прав тією мірою, якою цього вимагають інтереси миру й самозахисту. Але наявність природних законів ще не веде до миру та безпеки. Закон може виконуватися за допомогою примусу і сили. Такою силою є у вченні Гоббса держава.

Мета держави — забезпечити безпеку життєдіяльності громадян. Кінцевою причиною, метою чи наміром людей (котрі за своєю природою люблять свободу і панування над іншими), при накладенні на себе пут, що зв'язують нас, коли ми живемо в державі, є турбота про самозбереження і водночас про життєвий добробут. Тобто, встановлюючи державу, люди керуються прагненням позбавитись від лихоліття війни, яка є непоборним наслідком природних пристрастей людей там, де немає видимої влади... Ми говоримо, — писав Гоббс, — що державу засновано, якщо множина людей домовляється і укладає договір кожного з кожним у тому, що заради миру між ними і захисту від інших кожен визнаватиме своїми усі дії і міркування тієї людини чи зібрання людей, котрому більшість дає право представляти усіх незалежно від того, голосував він за чи проти них.

До наслідків такого існування Т. Гоббс відносить наступні: піддані не можуть змінити форму правління; верховна влада не може бути втрачена; ніхто не може, не порушуючи справедливості, виступати проти настановлення суверена, якого проголосила більшість; піддані не можуть засуджувати дії суверена; жодного суверена не можуть покарати його піддані; суверен — це суддя в усіх питаннях, що стосуються всього необхідного для миру і захисту своїх підданих, і суддя щодо того, яким доктринам слід їх навчати; право встановлювати правила, завдяки яким кожен підданий розумітиме, що саме становить його власність, яку ніхто інший не може, не порушивши справедливості, відняти у нього; суверенові також належить судова влада і право розв'язувати суперечки; і право оголошення війни і укладення миру, залежно від того, що він вважатиме доцільнішим; і право вибору всіх радників і міністрів, як цивільних, так і військових; і право нагороджувати і карати на його розсуд (якщо воно раніше не визначено в іншому законі); і право визначення почесних титулів і табеля про ранги. На думку Т. Гоббса, верховна влада згубна меншою мірою, ніж її відсутність, і шкода виникає тоді, коли більшість важко кориться меншості.

Різних форм держави може бути тільки три. Якщо представником є одна людина, тоді держава — монархія; якщо збори всіх, хто хоче брати участь, тоді це демократія, або народовладдя; а якщо верховна влада належить зібранню лише частини громадян, тоді це аристократія. Інших видів держави не може бути, оскільки верховну владу мають або один, або багато людей, або усі разом. Тиранія і олігархія — це лише різні назви монархії і аристократії. Справді, ті, хто зазнав образ за монархії, називають її тиранією, а незадоволені аристократією називають її олігархією. Так само ті, кому було заподіяно прикрість за демократії, називають її анархією (що означає відсутність уряду), і проте ніхто, гадаю, не вважатиме, що безвладдя —

це якась нова форма правління. Розпорядження про передачу престолу хоч би й королю іншої землі не є законним.

Т. Гоббс поділяв владу на батьківську і деспотичну, закономірно віддаючи перевагу першій. Батьківського панування можна досягти або шляхом виховання, або шляхом передачі підданства одним із батьків іншому. Деспотичного панування досягають не шляхом перемоги, а через домовленість про покору. Влада суверена в державі повинна бути абсолютною. Людей, які мешкають в державі, Т. Гоббс поділяв на впорядкованих і неупорядкованих. Першими він називав тих, в яких одна людина або зібрання людей виступають як представники всієї групи. Усі інші групи називаються неупорядкованими. Державних службовців верховної влади мислитель поділяв на групи: службовці для загального управління (протектори, віце-королі і губернатори); для спеціального управління, такого, наприклад, як управління господарством; для навчання народу; для судочинства; для виконання рішень. Радники, які не виконують жодних інших функцій, окрім надання порад, не є державними службовцями.

Багато уваги звертає Т. Гоббс на закони, які поділяє на основні й неосновні. Основним законом у кожній державі є такий, в разі скасування якого держава, подібно до будівлі, завалини якої зруйновано, має впасти і остаточно розвалитися. Тому основним законом є той, на підставі якого піддані зобов'язані підтримувати всяку владу, що дана суверену — монархові чи верховному зібранню, і без якої держава не може встояти. Такими законами, наприклад, є право оголошення війни і укладення миру, судова влада, право призначати посадових осіб і право суверена робити все, що він вважатиме за потрібне для інтересів держави. Неосновним є той закон, скасування якого не викликає розпаду держави, наприклад, закон про позови між підданими. Вбачав Т. Гоббс відмінність між законом і правом. Право — це свобода, саме та свобода, яку залишає нам цивільний закон. Цивільний же закон є зобов'язанням і забирає в нас цю свободу, яку надав природний закон.

Покарання, без яких держава не може обійтися, Т. Гоббс поділяв на Божі та людські. До останніх він відносив тілесні покарання, грошові, безчестя, ув'язнення, вигнання, або змішані, які складаються з названих вище. Серед тілесних покарань він виділяв страту, яка буває простою, або поєднаною з тортурами. Детально описуючи різні види покарань, мислитель, разом з тим, констатував, що «покарання невинних підданих суперечить природному закону».

Т. Гоббс наводить причини, які послаблюють державу, що, врешті-решт, приводить до її краху. До таких він відносив наступні: розпад держав через їх недосконале заснування; недостатність абсолютної влади; причини, спричинені отрутою бунтарських учень; усе, що людина робить проти своєї совісті; думка про те, що суверен підлягає цивільним законам (Т. Гоббс вважав, що суверен не може підлягати законам, які сам створив); приписування підданам абсолютного права на власність; вчення про подільність верховної влади; наслідування сусідніх народів; наслідування греків і римлян; змішане правління; нестача коштів; монополії і зловживання у сфері державних відкупів; популярність окремих осіб; надмірні розміри одного міста, безліч корпорацій; свобода висловлювання проти верховної влади.

Розділ ХХХ «Левіафана» присвячений обов'язкам суверена, задля яких його було наділено верховною владою, а саме меті забезпечення безпеки народу. Це завдання він повинен виконувати шляхом просвіти і законів, робити все це відверто, від щирого серця. Натомість піддані мають розуміти, що зміна форми правління не потрібна.

У «Бегемоті» — своєрідній філософській інтерпретації Англійської революції 1640—1660 рр., Т. Гоббс спиняється на її причинах: з одного боку, патологічний стан англійського суспільства, зумовлений хитанням, а згодом банкрутством його дотеперішніх авторитетів та переоцінкою суспільних цінностей, і, з другого боку — нетямущість народних мас, зумовлена їх невоінформованістю і збаламучена «спокусниками», які, використовуючи це, намагалися їх руками досягнути своїх владних цілей. Ця «несвідомість» народу щодо своїх обов'язків стосовно держави, як і зажерливість революціонерів, що намагалися нав'язати іншим свої доктрини, при допомозі яких вони прагнули закріпити своє панування, спочатку підготували грунт, а потім призвели до кривавої громадянської війни, яка коштувала величезних жертв і довела країну до цілковитої руйнації.

Найбільш повно ідеї раннього Просвітництва відобразилися в соціально-політичних та філософських поглядах *Дж. Локка*, якого справедливо вважають родоначальником класичного лібералізму. Він походив з пуританської сім'ї дисидентів, яка проживала у Рінгтоні в Сомерсетширі. Закінчив Вестмінстерську школу та коледж Оксфордського університету, де був найталановитішим студентом. Основний його політичний твір «Два трактати про врядування»

(1690), в якому мислитель висунув положення своєї політичної теорії: 1) політичній (державній) владі передують природний стан людей, який був доволі впорядкованим і благополучним. Однак механізму, здатного забезпечити використання природних прав, тоді не було, і люди самі повинні були їх захищати; 2) заради того, щоб уникнути зайвих зіткнень і непорозумінь, забезпечити безпеку життя, свободу і власність, люди укладають між собою суспільний договір, результатом якого є утворення держави; 3) держава сама по собі неспроможна гарантувати природні права людини, оскільки влада, якщо вона не контролювана, може виходити за межі своїх повноважень; 4) для того, щоб держава не виходила за межі своїх повноважень, Дж. Локк пропонує спеціальний конституційний механізм, який містить у собі два елементи: принцип розподілу влад та принцип законності. Принцип розподілу влад полягає в тому, щоб не допустити концентрації влади в руках монарха. Принцип законності полягає в тому, що «жодна людина, яка належить громадянському суспільству, не може бути винятком стосовно законів цього суспільства»; 5) у народу, виходячи з теорії суспільного договору, залишається верховна влада та право змінювати, переобирати склад законодавчого органу; 6) класифікуючи форми держави, Дж. Локк виділяє демократію, олігархію і монархію, віддаючи перевагу першій.

Підсумовуючи свою головну працю, Дж. Локк зазначив: «Влада, яку кожен індивід передає суспільству, коли входить до нього, не може знову повернутися до індивідів, поки суспільство продовжує існувати, а завжди залишатиметься у спільноті, бо без цього не може бути ні спільноти, ні спільного утворення, — це суперечить первісній угоді. Отже, коли суспільство надало законодавчу владу будь-якому зібранню людей для того, щоб вона перебувала надалі у них та в їхніх наступників, з правом та повноваженнями призначати таких наступників, то, поки триває це врядування, законодавча влада ніколи не може повернутися до народу. Бо, надавши законодавчому органу владу назавжди, люди передали йому свою політичну владу і не в силі повернути її назад. Але якщо вони встановили межі тривалості існування свого законодавчого органу й передали цю верховну владу якій-небудь одній особі чи зібранню лише тимчасово або ж коли через зловживання тих, хто при владі, її втрачено, — то після такої втрати чи по закінченні встановленого терміну влада повертається до суспільства і народ має право діяти як верховна влада й бути самому законодавчим органом, або ж утворити нову форму, або ж, зберігаючи стару форму, передавати владу до нових рук — як вважатиме за краще».

Рационалістичне трактування політики у працях французьких просвітителів. Одним із перших французьких просвітителів був Шарль Луї Монтеск'є (1689—1755), автор фундаментальних праць «Перські листи», «Роздуми про причини величчя й занепаду римлян», «Про дух законів». Він, поряд з Дж. Локком, був основоположником теорії розподілу влади в суспільстві на законодавчу, виконавчу і судову. Розподіл влади гарантує безпеку громадян від сваволі та зловживань владою, забезпечує їм політичну свободу, робить право справжнім регулятором стосунків між громадянами та урядом.

Ш. Монтеск'є в історії державності виділив чотири найбільш характерні форми правління — демократію, аристократію, монархію і деспотію, кожна з яких має свої вади, позитивні риси і принципи функціонування. Значну увагу в своїй творчості Ш. Монтеск'є приділив впливу навколишнього середовища на політичне життя суспільства (розміри держави, клімат, ґрунти, чисельність населення, місцезнаходження держави тощо). Розглядаючи сутність законів, він доходить висновку, що законодавство повинно виходити із «духу законів» того народу, для якого воно створюється (звідси назва роботи «Про дух законів»). Дух законів, вважав Монтеск'є, визначається цілим рядом чинників: 1) природа і принципи правління; 2) фізичні властивості країни (ландшафт, розміри тощо); 3) традиції, звичаї, моральні норми; 4) своєрідність законодавчого процесу.

Важливою постаттю французького просвітництва був *Вольтер* (Франсуа Марі Аруе, 1694—1778). Оскільки його поетичний талент мав яскраво виражений сатиричний характер, він ще у 1717 р. потрапив у Бастилію, де провів 11 місяців. На прояв свавілля поет відповів оспівуванням законності, терпимості, свободи думки, благородним протестом проти тиранії. Тоді ж почали виходити з друку його твори, перший з яких мав підпис «Вольтер». Він був прихильником природного права, а свободу вважав природним правом. Початковою формою держави вважав республіку, яка виникла з об'єднання сімей. Що стосувалося монархії, то вона, на думку Вольтера, брала свій початок з насилля і пограбувань. Найбільш справедливим суспільним порядком Вольтер вважав такий, в основі якого свобода, власність і рівність.

Мислитель пропагував ідею “освіченого монарха”, від якого чекав сприяння просвітництву та економічному прогресу. Яскравим прикладом такої особистості Вольтер вважав російську імператрицю Катерину II, міністра фінансів Тюрбо. Для «Філософських листів» Вольтера характерне возвеличення англійської конституційної монархії, яку він порівнює із стародавнім Римом. Найкраща законотворча діяльність, на думку Вольтера, теж в Англії. У державі все має бути підкорене закону, починаючи з королівської влади і церкви. Закони охороняють рівність, а свобода людини полягає в тому, щоб залежати лише від законів.

Своєрідну роль у Просвітництві відіграв *Жан-Жак Руссо* (1712—1778). Його політичний трактат має назву “Про суспільний договір, чи принципи політичного правління” (1762). Вузлові положення його політичної теорії такі:

1) Основою політичної теорії Руссо є вчення про природний стан людства, природні права людини та суспільний договір.

2) На відміну від інших мислителів, Руссо дещо ідеалізує первісний стан людства, називаючи його “золотим віком”. Не випадково Вольтер саркастично заявив, що Руссо пропонує людству стати навколішки і повзти до первісного лісу.

3) Після того, як з’являється приватна власність, а відтак і політична нерівність, вважає Руссо, людство стало приреченим на важку працю, рабство і злиденне життя.

4) Руссо ставить перед собою мету створити новий суспільний устрій, де кожний, об’єднуючись з іншими, підпорядковувався тільки собі, і був би настільки ж вільним, як і у природному стані. Він хоче зняти з людей кайдани, які накладені на них у ході історичного розвитку людства. Недаремно його робота починається словами: “Люди народжуються вільними, але весь час знаходяться в кайданах”.

5) *Державний устрій*, за Руссо, характеризується наступними ознаками: а) основою державного устрою є народний суверенітет, загальна воля народу; б) говорячи про панування в державі загальної волі, Руссо твердить про неможливість існування асоціацій, партій, які роз’єднують загальну волю. Тобто в його ідеалізованій моделі особистість не має ніяких правових гарантій проти влади держави; в) законодавча влада в Руссо реалізується безпосередньо народом, позаяк вона не може бути відчужена від нього за своєю природою. Таким чином, Руссо повертається до ідеалізації античного прямого народоправства; г) виконавча влада утворюється на основі суспільного договору за рішенням суверена (народу) і має підтримувати й виконувати закони, які діють у державі. Залежно від того, кому належить виконавча влада (одному, декільком, всім), Руссо говорить про демократичне, аристократичне чи монархічне правління. Великої різниці між ними він не проводить, оскільки джерелом влади є народ, який завжди зможе змінити уряд, якщо той порушить суспільну угоду.

Отже, розробляючи свою теорію, Руссо і сам не помітив того, як, знявши з людей одні кайдани, наклав на них інші — так звану “народну волю”. Адже в державі Руссо не має права на існування опозиція, індивідуальна думка людини. З цієї причини вчені вважають його одним із тих мислителів, який заклав філософське підґрунтя майбутніх тоталітарних режимів. Його роботу “Про суспільний договір” трактують сьогодні як дослідження законності влади в суспільстві, бо народну волю він ставить на місце влади монарха, знищуючи цим самим божественне право на владу королівських династій. “Замахи, вбивства монархів зустрічаються в історії людства досить часто, — писав А. Камю, — але Руссо знищує принцип, на якому базується влада монарха”. Руссо доводить, що влада в державі від Бога має належати народу (це є народний суверенітет). На практиці теорію Руссо втілити в життя зробили спробу лідери Великої Французької революції. Під час суду над французьким королем Дантон заявив: “Ми прийшли сюди не судити короля, а просто його вбити”. Згідно з теорією Руссо місця монарху в суспільстві вже не було, а тому його стратили за узурпацію народної влади.

Головним аспектом політичних розмірковувань Дені Дідро (1713—1784) була природа людини. Коли люди перебували у природному стані, вони були рівними, але прагнучи жити спільно з подібними до себе, вони почали об’єднуватися в суспільство для задоволення своїх потреб. Продуктом суспільного договору є державна влада, в основі якої — воля народу. Метою держави є забезпечення невід’ємних прав громадян та їхнього добробуту. Серед форм держави Дідро віддавав перевагу монархії, обмеженій цариною закону. Монарх теж повинен працювати задля реалізації означеної мети держави. Якщо ж він цього не робить, то народ може розірвати договір і укласти новий.

Поль Анрі Дитріх Гольбах (1723—1789) був видатним представником французького матеріалізму XVIII ст. Свої погляди він виклав у працях «Система природи», «Природна

політика», «Суспільна система» та ін. Мислитель вважав, що основою держави є договір, під яким слід розуміти сукупність явних чи уявних умов, які й поєднують людей у суспільство. Люди зобов'язані коритися дотриманню законів, які діють в суспільстві. Що стосується останніх, то їх Гольбах поділяв на природні та позитивні. До основних природних прав просвітник відносив свободу, власність та безпеку. Вони, на його думку, є беззмінними. Позитивні закони, які змінюються в процесі розвитку суспільства, випливають із суспільного договору. Основне завдання правителя — охорона природних прав людей. Гольбах розрізняв такі форми держави, як демократія, аристократія та монархія, віддаючи перевагу останній. Щоправда, мислитель схвалював тільки обмежену монархію, за якої має місце народне представництво. Він не заперечував той факт, що від необмеженої монархії до тиранії — один крок.

Клод Адріан Гельвецій (1715 — 1771) утверджував ідею природної і політичної рівності людей, залежності їхніх моральних вчинків і понять від соціальних умов. Мислитель розрізняв три типи врядування: врядування одного; врядування кількох; врядування всіх. Говорячи про врядування одного, Гельвецій зазначав: «Інтерес деспота, часто протилежний громадському інтересові, мусить затьмарювати всяке поняття чесноти, і властолюбство, цей рушійний принцип громадянина, не може творити там людей справедливих і добродесних». Розмірковуючи про врядування кількох, Гельвецій констатував, що за такого врядування найвища влада перебуває в руках певного числа вельмож. Тоді деспотом стає дворянський стан. Мета цих дворян — тримати народ у бідності й ганебному та нелюдському поневоленні. Якщо ж найвища влада в державі рівно розподілена поміж усіма станами громадян, тоді деспотом є нація. Чого вона хоче? Добра більшості. Яким чином здобувають її ласку? Послугами, що їх роблять їй. Тоді всякий вчинок, відповідний до інтересу більшості, є справедливий і добродесний; тоді владолюбство, рушійний принцип громадян, мусить спонукати їх до любові до справедливості й талантів. Який наслідок цієї любові? Громадський добробут. Найвища влада, розподілена між усіма класами громадян, є душа, яка, рівно поширюючись на всі складові держави, оживляє її, надає їй здоров'я й міці. Тож не дивно, що цю форму врядування ставили за найкращу.

Значну увагу приділив Гельвецій категорії нетерпимості. Він вважав, що саме нетерпимість часто буває фатальною для володарів. Немає жодного приводу припускати нетерпимість, засуджену розумом і природним законом. Цей останній закон священний — він від Бога, Бог його не скасував. Це ж стосується і влади, яка здобута силою: «Всякий акт самовладства несправедливий. Владу, набуту й закріплену силою, сила вправі і повалити. Хоч би як звався ворог нації, а вона завжди може боротися з ним і знищити його. Самовладство, що ним, здається, так дорожать деякі монархи, є лише розкіш могутності, яка, не додаючи нічого до їхнього благоденства, становить нещастя їхніх підданців. Щастя володаря не залежить від його деспотизму».

Цікавими можуть видатися поради Гельвеція володарю: «Боязка поведінка, незліченні перестороги для суспільства часто були фатальнішими, ніж самий заколот. Можна, не ображаючи добродесного володаря, визначити межі його влади, вказати йому, що закон, який проголошує громадянське добро найпершим законом, є закон священний, непорушний, якого сам володар повинен шанувати; що всі інші закони є лише різні засоби забезпечити виконання того першого і що, нарешті, між благоденством народів і державця є взаємозалежність. Звідки я роблю висновок: Що для державця річ справді шкідлива — брехня, яка ховає від нього хворобу держави. Що для державця річ справді позитивна — правда, яка просвічує щодо лікування і ліків. Отже викриття істини — корисне; але чи мусить, спитають, людина казати її іншим людям, коли так небезпечно для неї ту істину викривати?».

Гельвецій вважав, що володар повинен проголошувати націям істину як корисну і давати свободу розвитку преси, як засіб істину відкрити. Адже скрізь, де ця свобода заборонена, нещастю, як глупа ніч, окриває всі розуми. Тоді прихильники істини, шукаючи її, бояться її відкрити. Уряди здебільшого закликають ще громадянина шукати істину, але за відкриття її майже всі його карають. Зрештою, не досить показати, що істина корисна, що людина людині її повинна казати і що преса мусить бути вільна, — треба, крім того, вказати, до якого лиха призводить у царствах байдужість до істини. Свобода мислення, на глибоке переконання Гельвеція, дає плоди істини, ця свобода підносить душу, породжує велич думки; страх, навпаки, принижує її і творить лише ганебні ідеї. У розділі «Про виховання володарів» Гельвецій писав: «...Пороки й чесноти людей завжди є наслідок і їхнього різного становища, і

в їхній освіті. Виходячи з цього принципу, припустимо, що хочемо для всяких обставин визначити проблему добірного виховання — що робити? 1) Визнати, які таланти й чесноти є в людині такої чи такої професії. 2) Указати, яким чином змусити її ці таланти й чесноти бути. Людина взагалі лише відсвічує поняття тих, хто її оточує, і напевно схилити її можна тільки до тих чеснот, що для неї притаманні...». Гельвецій виділив кілька переваг громадянського виховання над домашнім: 1) здоровість місця, де молодь може здобути освіту; 2) суворість розпорядку; 3) змагання, що його це виховання викликає; 4) розумні вихователі; 5) його твердість. Однак, «в усякому деспотичному врядуванні й у всякій країні, де чеснота є тільки гідка, намагатися творити чесних громадян — річ марна й безумна».

Політико-правові вчення в Німеччині у XVII — XVIII ст. Великий вплив на політико-правову думку в Німеччині даного періоду мали ідеї Великої Французької революції. Але німецька буржуазія того часу, яка була лідером старої феодальної опозиції, не хотіла звертатись на підтримку широких народних мас. І тому ідеологи опозиції переводили революційні ідеї у сферу філософії, обходячи, таким чином, гострі суттєві вимоги часу.

Одним із перших у Німеччині, хто почав системно обґрунтовувати принципи лібералізму, який у той час вважався ідейною платформою буржуазії в Західній Європі, був професор Кенігсберзького університету *І. Кант* (1724 — 1804). На його могилі в Кенігсберзі висічені слова: “Дві речі переповнюють душу все більшим хвилюванням, чим частіше про них думаєш: це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені”. “Зоряне небо” у І. Канта — це закони необхідності, причинності, які діють у природі та суспільстві (все має свою причину), а моральний закон — це закон свободи, свободи дій, вчинків особистості. Ось цю дилему між необхідністю і свободою й робить спробу вирішити в своїй політичній філософії І. Кант. Вирішує він її з допомогою категоричного імперативу — морального закону, якому має підпорядковуватись поведінка людей у суспільстві. Суть його в тому, що кожна людина має діяти в суспільстві згідно такої максими, керуючись якою, вона може побажати, щоб дана максима стала всезагальним законом. Категоричний імператив І. Канта — це перефразоване правило моральної поведінки, про яке говорив китайський мудрець Конфуцій: “Не роби нічому того, чого б не хотів, щоб робили тобі”.

Але І. Кант допускає можливість того, що не всі громадяни будуть організовувати свою життєдіяльність, керуючись вимогами категоричного імперативу, а отже, сам по собі він не може реалізувати себе на практиці. Тому І. Кант вважає, що свобода кожної особистості має бути обмежена, щоб ніхто не міг посягати на свободу інших. “Свобода одного, — пише І. Кант, — закінчується там, де починається свобода іншого”. Це завдання (обмеження свободи) виконує право, яке з цієї причини у І. Канта виступає сутнісною формою буття свободи. Право має мати примусовий і всезагальний характер, який зможе забезпечити йому тільки держава. Таким чином, у політичній філософії І. Канта робиться перехід від етики до права. І Кант вважає, що головне призначення держави — створити правову основу для функціонування суспільства. Звідси І. Канта вважають одним із засновників ідеї правової держави.

Виникнення держави І. Кант трактує, виходячи з теорії “суспільного договору”, який укладають між собою морально розвинуті люди. Тому державна влада не може поводитися з громадянами як з істотами, котрі не знають морального закону і не можуть правильно вибирати лінію своєї поведінки. Тобто І. Кант критикує “батьківську опіку” з боку держави над суспільством.

Загальноприйнятій класифікації державних форм правління І. Кант не приділяв особливої уваги, виділяючи три їх види: автократію, аристократію і демократію. Він вважав, що проблема устрою держави пов’язана із засобами і методами управління суспільством. З цієї позиції він виділяв республіканську (існує розподіл влад) і деспотичну (злиття влади законодавчої і виконавчої) форми устрою держави.

З передових, прогресивних позицій І. Кант аналізував і проблеми зовнішньої політики. У роботі “До вічного миру” він сформулював шість “попередніх статей” запропонованого ним проекту угоди про “вічний мир” між народами: 1) мирний договір знищує всі наявні причини майбутньої війни; 2) жодна самостійна держава не може бути загарбана іншою державою; 3) постійні армії мусять поступово зникнути; 4) забороняється використовувати державні позики для фінансування війни; 5) жодна держава не має права шляхом насильства втручатися в устрій інших держав; 6) жодна держава під час війни не може вдаватись до таких дій, а саме:

порушення умов капітуляції, підступні вбивства тощо. Оцінюючи соціально-історичний зміст філософії І. Канта, К. Маркс у 1842 р. назвав її “німецькою теорією французької революції”.

Відомим представником німецької класичної філософії кінця XVIII — XIX ст. був *Йоганн-Готліб Фіхте* (1762 — 1814). Юрій Кушаков у змістовній монографії «Нариси з історії німецької філософії Нового часу» (2006) дав яскраву характеристику цьому мислителю: «Фіхте прожив коротке життя, він пішов у інший світ, коли йому ще не сповнилося й 52 роки, у повному розквіті фізичних і розумових сил. Та Богу краще знати, кого й коли запрошувати до себе. Земний час його скінчився. «Світовий дух» передав уже естафету Шеллінгу й Гегелю. Для Фіхте ж настав час «блаженного життя», «наставляння», до якого він так переконано й ревно проповідував... Якщо Кант — це людина думки, сама незворушність, холодний математичний розрахунок, то Фіхте — ураган, буря, блискавка, непохитна воля й спрага діяльності. Дух боротьби й пафос викриття пронизують усі його праці, так само як і епістолярну спадщину... Майже всі тексти Фіхте і його лекції — не спокійний академічний виклад, а, швидше, релігійна проповідь. Він віщує і пророчить. Він не стільки викладав філософію, скільки проповідував її. Читаючи лекції, він священнодіє. «Я — жрець істини, я вступив до неї на службу й зобов'язався зробити для неї все — дерзати й страждати». Основні твори мислителя: «Про призначення вченого», «Призначення людини», «Замкнена торгова держава».

Фіхте твердив: у суспільстві повинен панувати закон, але його дія не настає автоматично. Він добре усвідомлював, що правові відносини не застраховані від порушень, а тому їх належить захищати примусом. На основі такого розуміння права Фіхте будував своє вчення про державу. На його переконання, примусовою силою, уособленою в державі, не може бути індивідуальна воля, а лише колективна. Виникнення загальної волі можливе в результаті укладення суспільного договору, якого необхідно дотримуватися. Фіхте — палкий прихильник республіки, рекомендував утворити ефорат — постійну контрольну владу, яка в разі необхідності має право оголосити інтердикт, тобто призупинити діяльність виконавчої влади. Він наголошував, що джерелом всякої влади є народ, хоча його погляди й зазнали певної еволюції. Зрештою, не відмовившись від радикальних поглядів (революція), Фіхте, все ж таки, віддавав перевагу ліберальним реформам зверху.

У 1800 р. побачила світ його ґрунтовна праця «Замкнена торгова держава», в якій автор змалював картину ідеальної держави, в основі якої закладені розум і справжня свобода. Населення цієї держави поділено на три стани: хліборобів, промисловців і купців. Окремо стоять особи, зайняті у сфері культури й політики. Держава розподіляє професії між громадянами, заборонена свобода промислів і професій, панує приватна власність, регламентується виробництво та охороняється вітчизняна промисловість від конкуренції іноземців. Фіхте розцінював державу як зло, тому вважав її тимчасовим інститутом. Рано чи пізно вона відіме, але це відбудеться не скоро. Після зникнення держави встановиться природний стан людини, який відповідатиме її призначенню.

У соціальній філософії *Г. Гегеля* (1770 — 1831) належне місце посідає проблема держави, влади, суспільного устрою. Він вводить у політичну науку розмежування понять “громадянське суспільство” і “держава”. На думку мислителя, в державі втілена загальна воля громадян, а в громадянському суспільстві — специфічні, приватні інтереси окремих індивідів. Громадянське суспільство, — вважав Г. Гегель, — включає в себе економіку, соціальні класи, корпорації та соціальні інститути, головне завдання яких полягає в забезпеченні життєдіяльності суспільства. Станів і класів громадянського суспільства він виділив три: промисловий, субстанційний і загальний (бюрократія, чиновники).

Г. Гегель був прибічником спадкової монархії, яка обмежена законами. Саме дія закону захистить її від деспотизму. Ідеалом такого устрою Г. Гегель вважав наполеонівську Францію. Однак, вже викладаючи у Гейдельберзькому університеті, вчений кардинально змінив своє ставлення до Франції, безмежно, на нашу думку, ідеалізуючи Пруссію. Наполеонівська Франція характеризується ним як “бездушна тиранія”, а пруська влада зображується як “єдність народу й короля”. Поняття права Г. Гегель вживав у трьох основних значеннях: право як свобода (ідея права); право як певний ступінь і форма свободи (особливе право); право як закон (позитивне право). Поняття права, за Г. Гегелем, проходить три етапи: абстрактного права (право власності, договору і неправди), моралі (намір і благо, добро і совість) й моральності (сім'я, громадянське суспільство і держава).

Отже, аналізуючи політичні теорії мислителів Нового часу, можна зробити висновок, що саме в цей період були розроблені ряд принципів, ідей і положень (природні права людини,

суспільна угода, теорія правової держави і громадянського суспільства, розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову), які пізніше будуть покладені в основу новітньої політичної науки.

1.3. Основні школи і напрями розвитку сучасної політології

1.3.1. Англосаксонська школа в політології

Термін “англосаксонська школа” об’єднує становлення і розвиток політичної науки у *Сполучених Штатах Америки та Великій Британії*.

Організаційне становлення політології в США відбулося наприкінці XIX — на початку XX століття, коли науку почали викладати в американських університетах, почала діяти Американська асоціація політичної науки, стали публікуватися спеціалізовані видання.

У період між Першою та Другою світовими війнами політичні дослідження в США стали користуватися підтримкою приватного бізнесу. Насамперед, фінансувалися програми залучення громадської думки, дослідження щодо електоральної поведінки. Це стимулювало утворення близько тридцяти науково-дослідницьких центрів.

На розвиток американської політичної науки упродовж перших десятиліть минулого століття найбільше вплинули теоретичні підходи та методологія досліджень, запропоновані європейськими соціологами Г. Москою, В. Парето, Р. Міхельсом, М. Вебером. Саме тому політичну науку в США викладали, насамперед, у формі *політичної соціології*.

Найбільш відомим політологом першої половини XX століття є *Артур Фішер Бентлі*. У праці “Процес керівництва. Вивчення громадських рухів” (1908) Бентлі робить припущення, що діяльність людей у політиці завжди визначається їх реальними інтересами і структурується через “*групи інтересу*”, тобто неформалізовані об’єднання осіб, які поділяють одні й ті самі інтереси. Артур Бентлі запроваджує у науковий обіг термін “*політичний процес*”.

У США був сформований також перший методологічний підхід до дослідження політичних інститутів, явищ та процесів, який за назвою Чиказького університету, де він був розроблений, дістав назву *Чиказька школа в політології*. Її засновником у 20-х роках минулого століття став *Чарльз Мерріам*, якому належить своєрідна “біблія” американської політології міжвоєнного періоду — праця “Сучасний стан політичної науки” (1931).

Основна заслуга Чиказької школи полягає в тому, що її представники на основі конкретних емпіричних досліджень обґрунтували, що справжній розвиток політичного знання є можливим лише за допомогою використання методології міждисциплінарних досліджень із використанням кількісних методів, а також при умові організованої інституційної та фінансової підтримки наукових студій.

З 40-х років XX століття домінуючою методологією дослідження сфери політики стає *біхевіоризм*. “*Поведінкову революцію*” прийнято датувати 1944 роком, коли вчені Колумбійського університету на чолі з *Полем Лазарсфельдом* опублікували перше академічне комплексне дослідження виборів у представницькі органи американських штатів, у якому основна увага приділялася поведінці окремих виборців.

Незважаючи на відмінності між різними течіями біхевіоризму, об’єднуючими є такі принципові положення:

- 1) використання не пов’язаних між собою абстрактних тверджень, які можна перевірити емпірично;
- 2) пояснення цих фактів через причинно-наслідкові зв’язки (“стимул — реакція”);
- 3) основними методами збору фактів є опитування громадян і аналіз статистичних даних.

Причина популярності “поведінкових” досліджень пояснюється, насамперед, попитом на них у середовищі підприємців, котрим необхідна була інформація, яким чином краще продати свою продукцію, та політиків — які були зацікавлені в інформації про інтереси та поведінкові наміри своїх виборців.

Після Другої світової війни біхевіористський підхід в США застосовується в дослідженні різних сфер політики, а також у *вивченні міжнародних відносин*.

Провідними центрами міжнародних студій стають Йельський, Гарвардський, Колумбійський університети, Масачусетський технологічний інститут. Поряд з традиційними для дослідження міжнародних відносин дисциплінами — міжнародне право, історія дипломатії